

Naturen för oss – en inledning

Annika Nordström och Katarina Saltzman

Vilka betydelser kan naturen ha för människor idag? På vilka olika sätt förhåller vi oss till naturen? Hur använder vi den, och vad ser vi som natur? Det här är en bok som tar sig an det stora ämnet "naturen" med utgångspunkt i enskilda människors vardagliga erfarenheter, tankar och berättelser.

I vardagen kan naturen bland annat vara ett viktigt samtalsämne:

Idag har försärlan kommit! Jag har sett årets första älgkalvar!

Nej, redan, var då?

Strömstaren syntes på iskanten vid älven igår!

Nu hugger dom borta vid gamla fotbollsplanen. Måtte dom inte köra sönder granspiran, den växer bara där!

Gullpudran har kommit upp på stigen ner till Lelång.

Har ni plockat några blåbär än? Det verkar inte bli några i år ...

Natur är onekligen ett stort och brett ämne som kan diskuteras ur en mängd olika infallsvinklar. Ofta tolkas naturen utifrån naturvetenskapliga

perspektiv, inom ämnen som biologi, geologi, kemi och fysik. Men naturen är också en del av människors vardagliga och kulturella sammanhang, och behöver därför diskuteras även ur kulturvetenskaplig synvinkel. Denna bok vill bidra till en sådan diskussion genom att behandla frågor som: På vilka olika sätt förhåller vi oss idag till naturen? När, var och hur möter vi naturen i vår vardag?

Citatet här intill är hämtat ur det material som en stor del av denna bok bygger på, vilket består av människors svar på frågor om naturens roll i vardagen. Bokens utgångspunkt är kulturvetenskaplig. Här medverkar forskare vid de svenska folkminnesarkiven och flera av landets universitet, som med kvalitativa metoder och etnologiska perspektiv undersöker naturens betydelse och immateriella värden för den enskilda män-

niskan. Inom etnologin finns en lång tradition att studera olika aspekter av människans relationer till naturen, från den traditionella folklivsforskningens intresse för brukningsmetoder och folkstro i det gamla bondesamhället, till dagens samtidsorienterade och kritiska kulturforskning.

Natur som kulturarv

Vardagens relationer till naturen är en del av vårt kulturarv. Hur vi förhåller oss till naturen omfattar såväl materiella som immateriella kulturarv. Vissa aspekter är mycket konkreta och materiella, exempelvis de landskap som genom historien präglats av människors närvaro och nyttjande, liksom föremål och byggnader där naturmaterial formats till kulturella artefakter. Skapade ekosystem som traditionella slätterängar och anlagda parker vittnar om vår historia, och kan betraktas som kulturarv. Historien speglas även i exempelvis kraftverksdammar, julgransodlingar och gräsmattor, som kan betraktas som moderna kulturarv. Den människoskapade mångfalden av kulturväxter, från jordbruksgrödor till snittblommor och prydnadsbuskar, är ett annat exempel där natur och kulturarv är överlappande kategorier. Detsamma gäller de djur som människan domesticerat för att använda för olika ändamål, där medveten avel i kombination med träning och utrustning bidragit till att forma allt från honungsbin och mjölkkor till sällskaphundar och travhästar.

Andra delar av våra relationer till naturen utgörs av mer immateriella kulturarv, som omfattar synsätt och kunskaper som överförts från generation till generation, men även per-

spektiv och kompetenser formade i vår egen samtid. I enskilda människors förhållningssätt till naturen blandas lokalt förankrade vanor och kunskaper med influenser präglade av globaliserade rörelsemönster och informationsflöden. De immateriella kulturarven har även stor betydelse för vår materiella omgivning, då det ofrånkomligen påverkar också vårt förhållande till materiella kulturmiljöer.

Definitionen av begreppet kulturarv är varken entydig eller statisk. Ibland kan kulturarv uppfattas som en bred benämning på ett samhälles kulturella arv, men oftare används det idag mer specifikt för att ringa in de företeelser som utpekade och ges en särskild status som kulturarv. Det utpekade kulturarvet består ofta av sådant som vid en viss tid anses särskilt värdefullt och viktigt att bevara. Vad som betraktas som kulturarv förändras alltså i takt med att samhället förändras, och detta gäller såväl materiella som immateriella kulturarv.

Forskare inom humaniora och samhällsvetenskap kan intressera sig för hur människors representationer av naturen formas och förändras, men överlåter ofta åt naturvetenskapen att fundera på vad som "verkligen händer" i den del av verkligheten som vi brukar benämna natur. Vår utgångspunkt är att vi ser det som en angelägenhet för kulturforskare att inte bara reflektera över människors tankar och erfarenheter, utan också över naturen i sig, och inte minst över hur dessa båda påverkar varandra. Ängens flora är ett resultat av bönders arbete, liars skärpa och klövars tramp, utflyktsskogen är ofta planterad, gallrad och påverkad av avlägsna industriars

utsläpp, nationalparken är genom sin status som nationalpark, med tydliga gränser och särskilda regler, i hög grad en kulturprodukt.

Begreppet natur får i stor utsträckning sin innebörd i relation till sin motpol, nämligen kultur. I och med att detta begreppspar är en av de mest grundläggande tankefigurerna i vårt samhälle bör naturen vara en angelägen fråga även för kulturvetenskaplig forskning. Antropologiska och historiska studier har visat att den världsbild som skiljer sådant som är människopåverkat (det vill säga kultur) från sådant som inte är det (det vill säga natur), långt ifrån är allmängiltig. Snarare är det en kulturspecifk tankefigur som i vår tid fått stor spridning i och med det moderna västerländska tänkandets inflytande i så gott som alla hörn av världen. I andra kulturella och historiska sammanhang än vårt eget ser världsbilden annorlunda ut, och gränsen mellan människans värld och det av människan opåverkade kan där vara mindre betydande eller saknas helt. Begreppet natur är alltså, liksom begreppet kultur, att betrakta som en historiskt och kulturellt specifik tankekonstruktion.

I den mån naturen är kulturellt konstruerad, är det lika mycket fråga om en konkret, fysisk konstruktionsprocess som en tankemässig. Att tala om naturens enorma variation och komplexa processer i termer av kulturell konstruktion kan emellertid för många framstå som provocerande. "Naturen i sig" måste väl ändå vara "naturlig"? Ett frö groor och en stjärna bildas, och det sker väl alldeles oavsett vad vi tänker om saken? Och samtidigt kan vi konstatera att det är svårt att skilja "naturen i sig" från de

sätt på vilka vi uppfattar, värderar och definierar densamma. Idén om naturen är onekligen kulturell.

En konvention och ett projekt

Unescos konvention om trygghet av det immateriella kulturarvet antogs 2003, trädde i kraft 2006 och ratificerades av Sverige 2011. Den syftar till att säkra respekten för och öka kunskaperna om de immateriella kulturarvens betydelse. Immateriella kulturarv definieras som sedvänjor, framställningar, uttryck, kunskap och färdigheter som gemenskaper, grupper och i vissa fall enskilda personer erkänner som en del av sitt kulturarv. Endast kulturarv som är förenliga med mänskliga rättigheter och hållbar utveckling omfattas av konventionen.

Institutet för språk och folkminnen fick under år 2009, tillsammans med andra myndigheter, i uppdrag att ta fram ett förslag till genomförande av Unescos konvention om det immateriella kulturarvet i Sverige. I samband med detta samlades institutets folkminnesavdelningar tillsammans med Folklivsarkivet i Lund och Nordiska museets arkiv. Dessa institutioner rymmer stora samlingar av olika former av immateriella kulturarv, som de sedan länge har arbetat med att bevara och förmedla. I arkivens äldre material är människors förhållande till naturen ett återkommande tema; uppteckningar berättar just om människors kunskaper, erfarenheter, trosföreställningar och tankar om naturen i förgångens tid. Med utgångspunkt i dessa samlingar och i Unescokonventionen, inleddes under rubriken *Naturen för mig* det dokumentationspro-

jekt som ligger till grund för den här boken. Genom dokumentation i samtiden ville vi undersöka naturens betydelser för människor av idag. Projektets uppläggning och metoder samt det insamlade materialets karaktär presenteras närmare i nästa avsnitt, under rubriken "Att fånga det svårgripbara".

I jämförelse med *Unescos världsarvskonvention*, som rör mänsklighetens gemensamma natur- och kulturarv, lägger konventionen om de immateriella kulturarven vikten vid tryggheten av ett levande bruk och är inriktad på utövande och utövare. De immateriella kulturarven är inte lika platsbundna som de landskap, monument och byggnader som skyddas av Världsarvskonventionen; på så sätt kan de också vara mer gränslösa och flyktiga. De utgörs av andra slags världar – av berättelser, framföranden, ritualer och traditioner, av handens och kroppens kunskaper. De kan skapa känslor av tillhörighet – eller av utanförskap. Immateriella kulturarv är något som har hamnat i fokus i en alltmer globaliserad värld där många människor upplever stora förändringar. Unesco arbetar i detta sammanhang bland annat med att utveckla ett globalt nätverk för kunskapsöverföring.

På det internationella planet finns dels en representativ lista över immateriella kulturarv, dels en lista över kulturarv med omedelbart behov av trygghet. De kulturarv som har förts till Unescos listor under rubriken "kunskap och sedvänjor om naturen" handlar mestadels om traditioner som ritualiseras i naturen, eller om hantverk som kräver kunskap om naturen och använder material hämtat därifrån. På Unescos

lista över representativa kulturarv finns exempelvis medelhavsdieten, som bygger på lokala kunskaper om odling, skörd, fiske, bevarande, bearbetning och beredning av livsmedel. När folkminnesarkiven närmade sig rubriken "kunskap och sedvänjor om naturen" utifrån dagens Sverige ville vi också lyfta fram människors förhållande till naturen som immateriellt kulturarv i sig.

Med eller mot naturen?

Relationen mellan människan och naturen är komplicerad på flera olika sätt. Naturen rymmer inte bara spår av vår historia utan handlar också om vår framtid. Vi är alla beroende av naturen för vår överlevnad, och vi har ett ansvar för den natur som vi både hotar och vårdar. Ökade kunskaper om människors vardagliga relationer till naturen kan utgöra ett viktigt kunskapsunderlag om vi vill förstå och förändra människans inverkan på den fysiska miljön.

Bilden av naturen och vårt förhållande till den har förändrats genom olika tider och miljöer. Under andra halvan av 1900-talet, i takt med en ökande medvetenhet om industrisamhällets miljöproblem, kom människan allt oftare att uppfattas som ett hot mot naturen. Här växte en ny slags motsättning mellan natur och kultur fram. I miljödebatten kunde man höra argument som att naturen skulle må mycket bättre om inte människan lade sig i.

Det är mot denna bakgrund som vi bör förstå nutida förhållningssätt till naturen som en positiv kraft, som rymmer svaret på många frågor. Det sägs ju ofta att om vi ger oss tid att "lyssna

på naturen” kan vi ”lära av naturen” och hitta sätt att leva ”i harmoni med naturen”, vilket förutsätts kunna leda till välbefinnande för såväl människan som hennes medvarelser. Dessa perspektiv måste förstås i sin historiska situation, där bilden av människan som ett hot mot naturen är utgångspunkten.

Det kan finnas skäl att förhålla sig kritiskt granskande till vår tids natursyn, med fokus på människans negativa inverkan på naturen. Vi har under det senaste seklet utan tvivel upplevt mycket stora miljökatastrofer till följd av vårt sätt att utnyttja naturen i det moderna samhället. Samtidigt är många av de ”naturvärden”, arter och biotoper som idag anses värdefulla, exempelvis det traditionella jordbrukslandskapets växter och djur, beroende av människans inblandning. I många av de ekosystem där den biologiska mångfalden är som störst kan människan sägas vara en nyckelart, det vill säga en art som har mycket stor betydelse för andra arters överlevnad.

Flera forskare har pekat på det problematiska i att se natur och kultur som väsensskilda sfärer, eftersom detta synsätt leder oss att tänka på ting, växter, människor, idéer med mera som tillhöriga den ena eller andra av dessa kategorier. Detta begränsar våra möjligheter att se och förstå de relationer och processer som överskrider gränsen. Klyftan inom vetenskapen mellan naturvetenskap och humaniora är en välkänd aspekt av denna problematik. Under den något provokativa benämningen post-humanistisk forskning utmanas idag föreställningar om uppdelningen mellan kropp och själ, samhälle och

natur, människa och djur. Sociologen och antropologen Bruno Latour är en av dem som ifrågasatt själva begreppet ”natur”. Ett av problemen, enligt Latour, är hur vi talar om ”naturen” i singular, som en generaliserande förklaringsfaktor. Latour menar att naturen, det vill säga våra föreställningar om att det finns *en* natur, är en orsak till, snarare än en lösning på, många miljöpolitiska problem. Kanske vore det sundare, menar Latour, om vi på samma sätt som vi pratar om olika kulturer också skulle tala och tänka i termer av att det finns olika naturer.

Ordet natur är dock fast rotat i det västerländska samhällets kunskapstradition och även i vardagliga förståelser av vår omvärld. När forskare kritiskt granskar begreppet natur och ifrågasätter dess gränsdragningar, görs det med medvetenhet om att detta ord inte utan vidare låter sig hotas eller ersättas. Det material som denna bok bygger på bekräftar att begreppsparet natur/kultur är en stark tankefigur och en viktig del av många människors förståelse av sin vardagliga verklighet. Reflektioner över vad natur är, liksom beskrivningar av naturens relation till människan och samhället, är teman som återkommer i det insamlade materialet. Här följer ett exempel:

De flesta, för att inte säga alla, miljöer som jag har upplevat och som jag skulle vilja kalla "natur" har mer eller mindre skapats eller utformats eller förändrats av människor. [...] En trädgård är mindre naturlig än en skog – men hur naturlig den ändå är ser man så fort man slutar sköta den. På det viset är mina krukväxter

också natur. Och det är just det där vilda, okontrollerbara och oförutsägbara som är naturens tjusning.

Bokens uppläggning

Vi har valt att dela in boken i ett antal övergripande teman. Under den inledande rubriken "Ut i naturen" ryms denna inledning och följande artikel med reflektioner kring material och metod. Därefter följer: "Att möta naturen", "Naturen som plats", "Natur i förändring", "Barn och natur", "Respekt för naturen", "Vardagsnatur", "Att göra i naturen", "Att kunna sin natur", "Upplevelser av natur" och "Ut ur naturen" – tio teman som speglar olika sidor av människors relationer till naturen. Gränserna

mellan de olika temana är flytande och flera av artiklarna skulle kunna passa under olika rubriker, vilket i sig speglar ämnets bredd och komplexitet.

I boken varvas artiklar, skrivna av forskare och arkivmedarbetare, med längre och kortare citat ur människors egna berättelser om naturen hämtade ur det insamlade materialet. Artiklarna är av skiftande karaktär, en del är längre och problematiserande, andra är korta och beskrivande. Målet är att ge en mångsidig bild av bokens omfattande ämne, men vi har varken sett det som önskvärt eller möjligt att sträva efter total täckning av naturens alla aspekter. Däremot har vi försökt att lyfta fram så många sidor som möjligt av det rika material som har samlats in, vilket presenteras i nästa avsnitt.

Referenser:

Naturens betydelse i vårt samhälle har diskuterats av idéhistorikern Sverker Sörlin i boken *Naturkontraktet. Om naturumgängets idéhistoria* (1991). I antologin *Vad ska vi med naturen till?* (red. Fredrik Sjöberg, 2001) bidrog forskare inom såväl naturvetenskap som humaniora med olika inspel på naturens nytta och betydelse.

Inom etnologin var Åke Campbell en av de första som satte människans relationer till naturen i fokus, exempelvis i boken *Från vildmark till bygd* (1948). Senare har Orvar Löfgren, inte minst genom kapitlet "Människan i naturen" i *Den kultiverade människan* (1979), blivit tongivande i den etnologiska analysen av naturen. Löfgren har bland annat undersökt hur synen på naturen förändrades i takt med att det moderna samhället tog form, och fritidens naturbruk kom att få en mer framträdande roll. Birgitta Svensson och Katarina Saltzman har i olika texter, med början i antologin *Moderna landskap. Identifikation och tradition i vardagen* (1997), diskuterat hur relationerna mellan natur och kultur kommer till uttryck i landskapet.

Folkloristiska aspekter av människans förhållande till naturen utforskades under första hälften av 1900-talet av bland andra Carl Wilhelm von Sydow, vilket senare följts upp exempelvis av Jochum Stattin i avhandlingen *Näcken. Spelman eller gränsvakt* (1984). Människans traditionella nyttjande

av naturen behandlas inom etnobiologisk forskning, bland annat i bokverket *Etnobiologi i Sverige* som 2001–2007 utkom i tre band, liksom i boken *Nycklar till kunskap: om människans bruk av naturen* (red. Håkan Tunón och Anna Dahlström, 2010).

År 2009 fick Institutet för språk och folkminnen tillsammans med Nämnden för hemslöjdsfrågor, Riksantikvarieämbetet, Riksarkivet, Statens kulturråd och Stiftelsen Nordiska museet i uppdrag att ta fram ett *Förslag till nationellt genomförande av UNESCO:s konvention om skydd/tryggande av det immateriella kulturarvet*. Annika Nordström har beskrivit det svenska arbetet med konventionen i artikeln ”Hur ska vi tillämpa konventionen om det immateriella kulturarvet?” i *När bläcket har torkat. Vad gör vi nu? Svenska Unescorådets konferens om Unescos kulturkonventioner 1 december 2010*. Institutet för språk och folkminnens uppdrag att utveckla arbetet med konventionen mellan januari 2011 och juni 2012 redovisas i *Levande kulturarv. Delrapport om tillämpningen av Unescos konvention om tryggande av det immateriella kulturarvet i Sverige*. En slutrapport redovisas i februari 2014. Samtliga finns tillgängliga på Institutet för språk och folkminnens hemsida: www.sprakochfolkminnen.se. Flera texter om konventionen finns på Unescos hemsida: www.unesco.org/culture/ich/.

Mer om post-humanistisk forskning och företrädare som Karen Barad och Donna Haraway kan man läsa i antologin *Posthumanistiska nyckeltexter* (red. Cecilia Åsberg, Martin Hultman och Frances Lee, 2012). Bruno Latours kritiska diskussion kring begreppet natur kan betraktas som post-humanistisk. Den återfinns i boken *Politics of Nature. How to bring the sciences into democracy* (2004).